

КОНЦЕПТ КРИЗИ У СВІТ-СИСТЕМНОМУ АНАЛІЗІ**Калінін В. Ю.***кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології Факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*

Сьогодні перманентна криза в різноманітних сферах суспільного життя викликає потребу осмислення її причин заради вироблення стратегії подальших дій. Одним з оригінальних напрямів, що пропонує власну візію не тільки на пояснення минулого і сучасного, але й прогнозування майбутнього через використання концепту кризи є світ-системний підхід. У статті пропонується проаналізувати поняття кризи у світ-системному підході як наріжного концепту у проектуванні власної версії майбутнього. Заради досягнення поставленої мети були використані метод виявлення каузальних зв'язків та порівняльний метод.

У статті було розкрито і надано критичні огляди суті, механізмів і чинників, що впливають на появу і перебіг кризи в інтерпретації світ-системного підходу (на прикладі концепцій Іммануїла Валлерстайна, Георгія Дерлуг'яна і Джованні Аррігі).

Перманентный кризис сегодня в различных сферах общественной жизни вызывает потребность осмысления ее причин для выработки стратегии дальнейших действий. Одним из оригинальных направлений, которое предлагает собственное виденье не только на объяснение прошлого и настоящего, но и прогнозирования будущего через использование концепта кризиса, является мир-системный подход. В статье проанализировано понятие кризиса в мир-системном подходе как краеугольного концепта в проектировании собственной версии будущего. Ради достижения поставленной цели были использованы метод выявления каузальных связей и сравнительный метод.

В статье раскрыты и предоставлены критические обзоры сущности, механизмов и факторов, влияющих на появление и течение кризиса в интерпретации мир-системного подхода (на примере концепций Иммануила Валлерстайна, Георгия Дерлуг'яна и Джованни Арриги).

Permanent crisis in various areas of public life is the need for understanding of its causes to develop a strategy for further action. One of the original scientific approaches, which offers its own vision not only for explanation the past and present, but also for prediction of the future through the using of the crisis concept, is the world-system analysis. The article is analyzed the crisis concept in the world-system approach as a cornerstone concept in designing their own version of the future. For achieving this goal have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

The article is disclosed and provided critical reviews of the essence, mechanisms and factors that affect the nature of crisis in the framework of the world-system approach (for example, the concepts of Immanuel Wallerstein, George Derluquian and Giovanni Arrighi).

Ключові слова: криза, світ-система, біфуркація, флуктуація, турбулентність.

Будь-яка наукова теорія визначається своїм пізнавальним потенціалом, який умовно можна поділити на інтерпретативну та прогностичну здатності. Сучасний стан всіх соціальних наук, та політології зокрема, характеризується переважною роллю тлумачення над прогнозуванням, що зумовлено цілим рядом особливостей суспільствознавчого знання. Наприклад, одному американському економісту дорікають, що він передбачив дев'ять з трьох рецесій світової економіки з початку глобальної економічної кризи. Втім, стаючи на захист американського експерта, варто сказати, що прогнозування конкретних історичних явищ (на відміну від виявлення певних тенденцій розвитку) є завищеним стандартом для соціальних досліджень через наявність майже невичерпного переліку змінних. Таким чином, можна зафіксувати відсутність рівного співвідношення між інтерпретацією та прогнозом в соціальних науках. Проте, навряд чи такий стан речей є негативом, а, скоріше за все, є просто характерною рисою сучасного стану всіх галузей суспільствознавства.

Особливістю світ-системного підходу полягає у тому, що значна частина його теоретичного інструментарію передбачає як пояснення минулого і сучасного, так і прогнозування майбутнього. Як приклад, можна навести хронополітичний аспект теорії, а власне - довгі хвилі. В даному випадку стаття буде присвячена розгляду кризи у світ-системному підході.

Іммануїл Валлерстайн зазначає, що на жаль в сучасному науковому та публіцистичному дискурсах стало занадто поширеним поняття кризи, яке доволі часто використовується не за призначенням. На думку американського дослідника, причиною популярності поняття є

логічна помилка, яка полягає в наданні назви кризи будь-якому падінню циклічної кривої. Адже «... якщо труднощі можна якимось чином подолати, отже, справжньої кризи не було зовсім, була тільки помилка всередині системи» [3, с. 176]. Іншими словами, фаза Б Кондратьєвських хвиль або інших аналогічних циклів не є кризою, адже це перманентний спосіб існування системи, який характеризується постійною повторюваністю [2, с. 105].

Саме тому І. Валлерстайн пропонує власне визначення кризи, яке безпосереднє пов'язане з більшими ЧасПросторовими одиницями аналізу, аніж кон'юнктурні ритми. В даному випадку маються на увазі світ-системи. Відповідно до нього, криза - це «... ситуація, в якій кінець існуючої історичної системи неминучий і в якій, відповідно, закладені основи для реального історичного вибору» [2, с. 105]. Тобто, кінець постає неминучим для світ-систем через їх історичний характер. Останній виявляється в зародженні, розвитку та занепаді історичних систем. Створення будь-якої історичної системи характеризується закладенням певних цінностей, які з одного боку, стають основою для їх розвитку, а з іншого – фактично стимулюють протиріччя, що призводять у фіналі до їх занепаду.

Для пояснення сутності кризи І. Валлерстайн використав природничу концепцію змін, розроблену Нобелівським лауреатом біохіміком Ільєю Пригожином. На думку американського дослідника, однією з найбільших вад сучасного суспільствознавства є орієнтація на природничі науки зразка ХІХ століття з беконівсько-ньютонівською картиною світу, яка на сьогодні вже не здатна претендувати на універсальність та абсолютну істинність знання.

Подібна «міграція» концептів не є чимось новим для соціальних наук. Доречним буде згадати приклад системного аналізу, класифікації або комп'ютерного моделювання, що були вперше впроваджені та розроблені природничими науками, а лише згодом інкорпоровані до структур знань суспільствознавства. Тому подібний досвід є корисним за умови розуміння кардинальної різниці предметів досліджень «двох культур» в науці. Хоча І. Валлерстайн вважає, що нова запропонована методологія долає межі між природничими та соціально-гуманітарними науками.

В основі теорії нерівноважних систем І. Пригожина лежить твердження проте те, що наслідком розвитку динамічних механічних систем є неминуче відхилення від рівноваги. Іншими словами, визначеність, описана ньютонівською наукою, притаманна лише простим системам, та й то лише протягом обмеженої тривалості. Для складних систем характернішим є невизначеність та багатоваріантність розвитку.

Для опису явища кризи І. Валлерстайн позичає такі терміни як стріла часу, біфуркація та флуктуація. Перше поняття корелюється з розумінням неможливості повернення часу, що у свою чергу передбачає незворотність змін. Безумовно, будь-яка країна після зміни державного устрою може повернутися до попередньої форми. Проте з такого переходу зовсім не впливає «стирання» досвіду або ідентичне відтворення умов політичного процесу, що передувало реформі. Отже, зміни можуть інколи мати визначальне значення.

Біфуркація в цьому випадку постає станом, відповідно до якого «... у системи є два взаємовиключних варіанта виходу з кризи, і обидва, по-суті, цілком реальні» [3, с. 176,]. Тобто, це максимальна зміна в стані системи, результатом якої стає невизначеність її майбутнього. У цей час навіть невеликі впливи – флуктуації, які раніше не могли претендувати на серйозні зміни в системі, здатні встановлювати параметри майбутнього. Буде доцільним навести приклад з історії становлення сучасної державності України. Ймовірно, що однією з провідних ролей у отриманні незалежності відіграв Народний Рух України. Так чи інакше до певного часу становлення такого громадського руху було неможливим, адже їх вплив мав маргінальний характер. Параметри радянської політичної системи не піддавалися подібному корегуванню. Лише з настанням біфуркації, Народний рух України зміг сформуватися для впливу на політичні процеси, що у свою чергу могло стати одним з основних чинників становлення незалежності. Адже бюрократія УРСР побачила в цьому можливість власного збереження.

І. Валлерстайн використовує напрацювання Іллі Пригожина для пояснення функціонування власної концепції світ-системи. Американський дослідник стверджує, що історичний капіталізм вступає у фінальний етап свого розвитку – структурну кризу. Вона виявляється у тому, що протиріччя, які перманентно закладені в кожен історичну систему, призводять до втрати нею рівноваги. Тобто, історичний капіталізм очікують структурні зміни, що можуть призвести до появи нової світ-системи.

Структурна криза передбачає сутнісні зміни історичного капіталізму. Якщо його головною ознакою є нескінченне накопичення капіталу, отже формуються умови, які вступають у жорстке протиріччя з його сутністю. Така ситуація може бути пояснена декількома причинами. По-перше, урбанізація з одночасним просуванням освіти та сучасних засобів комунікації створюють передумови для обмеження впливу «класичних» пропагандистських засобів. Це означає, що «...більше людей, ніж коли б то не було, вимагають більшої рівності

винагород і відмовляються терпіти основну умову капіталістичного накопичення - низьку оплату праці» [2, с. 341]. Прояв таких тенденцій можна спостерігати не тільки до бізнес-структур, але й до держави, яка виступає гарантом соціальної справедливості.

По-друге, держава також виступає фігурантом ще однієї причини, яка стосується екстерналізації витрат для приватного сектору. Адже, як правило, бізнес прагне перекинути частину видатків на суспільні інститути за для того, щоб підвищити прибуток. Це стосується сфер, де вимагаються значні капіталовкладення з умовною прибутковістю чи відкритою збитковістю. Наприклад, розвиток інфраструктури, екологічні програми відновлення територій після промислового забруднення, забезпечення систем освіти та охорони здоров'я, пенсійні програми тощо [2, с. 341].

Із зазначених двох причин випливає, що держава, маючи обмежені ресурси, не здатна однаково стабільно забезпечувати соціальні гарантії перед власними громадянами та екстерналізувати витрати великого капіталу. Безумовно, рішення носитиме однозначно політичний характер. Окрім того, протиріччя поглиблюється тим, що навіть в авторитарних державах носієм суверенітету є народ. З іншого боку, великий капітал завжди пов'язаний з прийняттям політичних рішень. Отже, протиріччя вимагатиме надання відповіді, на яке держава поки не здатна надати.

Третім вагомим чинником буде активізація зіткнення ідентичностей як на глобальному рівні, так і на внутрішньодержавному. Такий стане речей пов'язаний з глобальною нерівністю, що диференціює населення за рівнем доходу. Ідентичність в даному випадку постає критерієм, що визначає заможність певної групи. Саме тому останні десятиліття відбуваються активізації конфліктів за етнічними, расовими або релігійними ознаками [2, с. 342].

Вищезазначені процеси будуть мати такий наслідок як делегітимація державних структур в очах її громадян. Напевно, гарними прикладами щодо цього можуть послугувати турбулентні політичні процеси в деяких арабських та африканських країнах або ж в Греції.

Точкою відліку став 1989 рік, який відповідно до І. Валлерстайна є продовженням всесвітньої революції 1968 року. З цього часу починається процес трансформації світ-системи.

В даному випадку доречним буде навести приклад досліджень вчених, що працювали в інших галузях соціальних наук і не мають безпосереднього зв'язку зі світ-системним підходом. Це потрібно для ілюстрації неоднозначності та невизначеності сьогоденних процесів, які отримують відображення в різних наукових підходах.

Особливу увагу слід надати роботі Джеймса Розенау «Турбулентність у світовій політиці». Характеризуючи мінливу природу сучасного етапу світової політики, Дж. Розенау називає цей стан турбулентністю. Проводячи паралелі з природним явищем він намагається схопити сутність проблем, які постали перед світовою спільнотою та людством загалом після розпаду Радянського Союзу. Дж. Розенау стверджує, що людство заходиться в стані перманентних суперечностей, які мають двостороннє відношення. «Глобалізація – це лише один компонент трансформаційної динаміки, який визначає важливість перехідного періоду нової епохи людства» [8, с.8]. Зокрема, він наводить наступні пари: держава та ринок, інтеграція та дезінтеграція, централізація та децентралізація, універсальне та партикулярне, відносини ядра та периферії тощо.

Загалом, Дж. Розенау наголошує, що перехідний період є лише кроком до становлення нового політичного порядку. Протягом даного відрізка часу, який точно неможливо визначити через велику кількість ймовірних величин, можливе існування неполітичної політики, тобто становлення зникнення межі між власне політичними та неполітичними процесами.

Наведений приклад ілюструє, що описана ситуація невизначеності не є власне дискурсом сформульованим світ-системним аналізом та адептами цього підходу. Це свідчить про актуальність визначеного питання, яке набуває важливості через глобальні та локальні виклики. Останні постають перед нами у вигляді алгоритму майбутнього з його невідомим рішенням. Звідси, варто поставити питання щодо прогнозу розвитку даної ситуації з ймовірними наслідками для людства.

І. Валлерстайн зазначає, що не варто очікувати появу вкрай нових викликів, які б не знало до цього людство. Проте, світ-система пройшла точку біфуркації, після чого, навіть, невеликі флуктуації здатні впливати на її параметри. «Флуктуації всередині системи будуть ставити все більше бурхливішими та болючішими» [2, с. 164]. Можливо, саме тому проблема тероризму останнє десятиріччя стало одним з наріжних питань порядку денного кожної держави та світового співтовариства в цілому.

Серед таких питань І.Валлерстайн виокремлює наступні: зменшення загальної спроможності держави впливати на внутрішньополітичні процеси, звернення до груп ідентичностей як до засобу захисту, збільшення інтенсивності конфліктів між країнами

глобальної Півночі та поширення СНІДу. Зазначення цих питань не є відповіддю на те чого ми маємо очікувати, а скоріше поглиблення існуючих тенденцій.

Іншу перспективу щодо вивчення феномену кризи презентує Георгій Дерлугьян. В даному випадку теоретичні засади черпаються з декількох розроблених концепцій різних галузей науки. Американський вчений синтезує напрацювання та пропонує власні висновки щодо такого неоднозначного питання як феномен кризи в соціальних системах.

За основу були взяті дослідження американських біологів Стівена Джей Гулда та Найлса Елдріджа. Вони сформулювали принцип переривчастого розвитку, який Г. Дерлугьян екстраполював на соціально-політичні процеси.

Відповідно до американських вчених, біологічна система, будучи в стабільному стані, витісняє будь-які «непередбачені» зміни через власні специфічні засоби. Останні називаються «наглядними механізмами», що діють в формі латентних структур та ліквідують чи подавляють будь-які загрозові відхилення. Ці «наглядні механізми» забезпечують сталий розвиток і відносний спокій в системі. Втім через різноманітні причини, визначити навіть приблизний перелік яких неможливо, система виходить з рівноваги. Зазначений процес відбувається через те, що «...циклічні коливання більше не повертаються до попередньої рівноваги, структурні опори руйнуються від перевантаження, звільняються раніше скуті протиріччя, система втягується у воронку стрімкого хаотичного переходу...» [4, с. 113].

Г.Дерлугьяна та І. Валлерстайна об'єднує спільна критика прогресу як неминучого розвитку по висхідній та невизначеність майбутнього після встановлення нової рівноваги в системі. Зокрема, зазначається, що «... перехід в іншу системну якість зовсім не обов'язково веде догори...» [4, с. 113]. Набагато частіше активізуються різноманітні другорядні альтернативи, які можуть сформувати основи нової стабільності або, навіть, знищити саму систему. Наприклад, цивілізація острова Пасхи, яка технічно деградувала після тривалих війн.

На думку Г. Дерлугьяна, є ще дві гіпотези, які чекають на своє підтвердження. Втім, не дивлячись на це, значення їхнього інтерпретаційного потенціалу досить велике. Обидві гіпотези стосуються спроможностей успішного подолання кризи. Одна з них – це принцип надлишкового різноманіття. Тобто, під час кризи «... неможливо сказати, що саме може знадобитися під час потрясіння» [4, с. 120]. З одного боку утримання великого різноманіття є доволі важким тягарем для економіки. З іншого – вузька спеціалізація зменшує простір для маневрів. В даному випадку актуальним може бути приклад управління бізнесом. Розширення товарної лінійки може призводити до збільшення загальної суми витрат. Це пов'язано з потребою використання нових технологій та складових для виробництва будь-чого. В той же час коли підприємство виробляє великий асортимент продукції, то воно тим самим забезпечує себе від коливань на ринку на певний конкретний товар. Під час кризи може виявитися, що найпопулярнішим товаром стає той, який користувався невеликим попитом під час рівноваги на ринку. Тому відносно дороге різноманіття може забезпечувати стабільність в перехідний період.

Ще одна гіпотеза називається принципом оптимальної фрагментації. Вона не стільки стосується всього суспільства, скільки «... відноситься скоріше до механізмів управління та організації еліт» [4, с. 120]. В основі неї лежить переконання щодо необхідності пошуку золотієї середини між хаосом автономних груп та суворої вертикально інтегрованої єдності. У випадку настання кризи перші зазначені групи будуть настільки слабкими та роз'єднаними, що не зможуть ефективно організуватися для формування нових відповідей загрозовим викликам. А друга, фактично, буде паралізована єдиною обраною стратегією, яка якщо й не призвела до кризи, то значно прискорила її. Тому оптимальною кількістю груп вважається від трьох до шести учасників. Зосередження влади у двох основних гравців буде мати аналогічно негативний характер, адже може призвести до перемоги однієї групи, що збудує вертикально інтегровану єдність під себе. У випадку більшої кількості учасників комунікація стає необхідною часткою для вироблення стратегії. Оскільки жодна сторона не буде мати домінуючого положення в системі.

Слід одразу зазначити, що існує значна відмінність між природними системами та людськими суспільствами. Специфікою останнього є наявність свідомої діяльності, що означає формування приватних та групових інтересів. Вони можуть вступати в конфлікти і їх вирішення та гострота впливають на життя всієї людської спільноти. Іншими словами, занепад чи розвиток суспільства постає результатом зазначеної взаємодії.

Для доповнення та розширення теоретико-методологічної бази дослідження кризових явищ, Г. Дерлугьян доповнює концепцію науковими напрацюваннями американських антропологів Аллена Джонсона та Тімоті Ерла. Останні сформулювали еволюційний «принцип найменшого зусилля», яке пояснювало особливості розвитку в нетехнологічних

суспільствах. Проте, евристичний потенціал останнього може бути значно ширшим. Цей принцип базується на твердженні, що «... будь-яке суспільство опирається інноваціям та не змінюється настільки довго, наскільки вистачає терпіння. Поки еліти володіють значними ресурсами переконання та примусу, вони зможуть підвищувати ступінь «довготерпіння» основної маси суспільства» [4, с. 120].

В той же час відповідна пролонгація може слугувати спусковим гачком для кризи. Адже відсутність відповіді на виклики лише поглиблює негативні тенденції, а ресурси які б могли бути використані на попередження йдуть на погашення реакцій на саму кризу. Саме тому можуть створюватися ситуації, які раптово виводять систему з рівноваги.

Такими чином, Г. Дерлугьян намагається проілюструвати власну перспективу кризових явищ. Суть останньої вбачається у структурних змінах лише під час переходу. Проте, на відміну від І. Валлерстайна, надана картина більше звертає уваги на механізми формування альтернатив. Тому зазначені ідеї можуть доповнити вже напрацьовані концепції в поясненні розвитку кризових явищ.

Ще одну версію динаміки глобальної кризи сучасної капіталістичної світ-економіки пропонує Джованні Аррігі. Хоча концептуально різниця між презентованою версією І. Валлерстайном та його власною не дуже відрізняється, втім доцільно буде зосередити увагу на декількох пунктах.

Починаючи з 1970-х років розпочалася фаза Б системного циклу накопичення. Саме з того часу варто говорити про фінансову експансію, яка відкрила двері для світової кризи. Вона почала свій вияв через надлишок капіталу, який мав би інвестуватися в товари. Проте це не відбувалося, оскільки торгівля грошима виявилася прибутковішою за торгівлю товаром. З цього часу доречно говорити про настання конфлікту між логікою територіалізму та капіталізму. Держави опинилися в скруті перед великим капіталом, який може вільно переводити свої фінанси з однієї країни в іншу за умови конфлікту між ними. «... поділ світ-економіки на багато політичних юрисдикцій, конкуруючих між собою за мобільний капітал, надало капіталістичним силам найбільші можливості для подальшого підвищення вартості свого капіталу в період повної матеріальної стагнації» [1, с. 301]. Раніше цей приклад, як правило, стосувався виключно слабких країн. Але кінець 70-х років продемонстрував вразливість навіть такої наддержави як США. Результатом стала капітуляція перед капіталом через політику рейганоміки, що передбачала створення максимально комфортних умов для великого бізнесу за рахунок демонтажу держави всезагального добробуту.

Хоча криза є очевидним фактом, виклики якої потребують нагальних відповідей в багатьох сферах, проте Дж. Аррігі не впевнений щодо есхатологічного майбутнього історичного капіталізму. Будучи солідарним з висновками Йозефа Шумпетера, він глибоко переконаний, що не має жодних економічних причин через які капіталізм не зміг би розпочати новий системний цикл накопичення. В даному випадку варто звернутися до багатьох попередніх криз, з яких історичний капіталізм, змінивши свої засоби, риторику та гравців, зберігав власну сутність – нескінченне накопичення капіталу. В той же час таке формулювання не означає однозначну перемогу чи «безсмертя» капіталізму, адже політика як сфера діяльності існує для того, щоб врегульовувати суспільні відносини в незалежності від зовнішніх чинників [1, с. 412].

Звідси, висновки зроблені Дж. Аррігі щодо долі історичного капіталізму можуть бути достатньо цікавими. Він виокремлює три ймовірних сценарії майбутнього.

Перший базується на політичних засобах подолання кризи. Старіючі командні висоти капіталізму за допомогою різноманітних засобів зможуть відібрати надлишковий капітал і створити глобальну світ-імперію. Під останньою мається на увазі термін введений І. Валлерстайном, який означає створення єдиної планетарної політичної структури. Отже, шляхом ліквідації міжнародної системи буде обмежені засоби ухиляння капіталу, що дозволить вийти із системних циклів накопичення в тому вигляді, в яких вони існували протягом п'яти сотень років.

Другий варіант передбачає, що східноазійський капітал зможе зайняти провідні позиції в системних процесах накопичення. Це означає, що відбудеться запуск нового циклу з визначенням нової командної висоти капіталізму, яка, напевно, буде в КНР. На думку Дж. Аррігі, східноазійським державам може не вистачити спроможностей до ведення війни та побудови держави. У свою чергу це може призвести до зникнення капіталізму через реальний поділ держави і капіталу. «Капіталізм («антиринок») відіме разом з державною владою, яка дозволила йому здобути багатства в сучасну епоху, а основний прошарок ринкової економіки повернеться до деякого анархічного порядку» [1, с. 447]. Втім, оглядаючи такі держави як КНР, Індія, Японія чи Південна Корея варто зазначити, що відповідний погляд наряд чи відповідає дійсності. Адже кожна з цих країн є не тільки новочасним оплотом

капіталістичних відносин (хоча й різних підходів до нього), але й ілюстрацією високо розвинутих бюрократичних систем.

Останній третій варіант виходить з того, що криза в дійсності демонтує капіталізм. Ймовірно, відбудеться повернення до системного хаосу «... з якого людство вийшло шістьсот років назад...» [1, с. 448]. Проте уявити реальні форми такого життя вкрай важко.

«Попри консенсус щодо кризи світ-системи, прогнозування конкретних форм занепаду є суперечливим» [5, с. 306], - таку думку викладає український дослідник Павло Кутуєв аналізуючи напрацювання представників світ-системного підходу. Він вважає, що наріжним питанням повинно стати зв'язок капіталізму та політико-юридичного оформленням звичних нам держав.

На нашу думку, кризу у всіх трьох візіях представників світ-системного аналізу варто розглядати виключно в межах структурного підходу до соціальної реальності, за умов спростування ідей «великих структур» ідея кризи І. Валлерстайна та однодумців втрачає свою обґрунтованість.

Таким чином, було розглянута криза в концепціях представників світ-системного аналізу, положення якої можуть допомогти у вивченні соціально-політичних процесів, за умов постійної невизначеності та відсутності стабілізуючих чинників. У цьому випадку доречно зазначити, що теоретики світ-системного підходу екстраполювали досягнення у вивчені криз із галузей природничих та точних наук у сферу соціально-гуманітарного знання. Зокрема, варто згадати використання ідей хіміка Іллі Пригожина у напрацюваннях І.Валлерстайна та біологів С. Д. Гулда та Н. Елдріджа у концепції Г. Дерлугьяна. Відсутність напрацювань у сфері дослідження кризи надає цій частині вчення світ-системного підходу додаткову актуальність та перспективи подальшого дослідження.

Література

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; [пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана]. – М: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн [пер. с англ. П. М. Кудюкина]; [Под общ. ред. к. п. н. Б. Ю. Кагарлицкий] – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн; [пер. с англ. Н. Тюкиной]. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Олександра Погорельского») – 248 с.
4. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян — М.: Издательство Института Гайдара, 2013. - 384 с.
5. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. – К.: «Сталь», 2005. – 500 с.
6. Фисун А.А. Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений / А.А. Фисун // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації (філософія, політологія, соціологія)». – 2000. – № 487. – С. 34–51.
7. Chase-Dunn C. Introduction to the Journal of World Systems Research. [Електронний документ] / С. Chase-Dunn // Journal of World-Systems Research.- 1995. – vol. 1, number 1. – р. 1-3 – Режим доступу: <http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2013/05/Introduction-v1n1.pdf>
8. Rosenau J. N. Distant proximities. Dynamics beyond globalization. Princeton university press / J. N. Rosenau. – Princeton and Oxford, 2003. – 401 p.
9. Wallerstein I. Utopistics or historical choices of the twenty-first century / I. Wallerstein. - New York: The New Press, 1998. – 93 p.